

פתח דבר

'שרשות כסף', מילונו העברי של יוסף אבן כספי (1280-1345), נכתב בידי כספי בסוף ימיו ונחשב לאחת מיצירותיו הבשלות והמקוריות ביותר. חיבור זה מעולם לא ראה אור והוא מצוי בארבעה כתבי יד. המילון נחשב לחיבור הראשון מסוגו בלקסיקוגרפיה העברית, שהחלה להתפתח במאה העשירית והגיעה לכלל שלמות במילונייהם של יונה אבן ג'נאח ושל דוד קמחי. 'שרשות כסף' ממשיך ומסכם את מסורת הדקדוק העברי ששיאה באנדלוסיה שבספרד במאה האחת-עשרה, ובה בעת הוא מושפע מן הפילוסופיה האריסטוטלית, ממסורת הדקדוק היווני-הלטיני ומן הסכולסטיקה של ימי הביניים. 'שרשות כסף' משלב לראשונה בין הלוגיקה (להלן משמש במונח זה גם המושג 'תורת ההיגיון'/'מדע ההיגיון'/'חכמת ההיגיון'/'היגיון') לתורת הדקדוק וחכמת המילים, ומבשר את העיסוק בדקדוק הספקולטיבי בתורת הלשון העברית; בכך הוא פורץ דרך חדשה בתורת המילונאות. למילונו זה הקדים כספי את 'רתוקות כסף', ספר המונה שבעים ושלושה פרקים, שהם כללים לפרטים המיושמים במילון. בכללים אלו החיל כספי על השפה העברית את כללי הלוגיקה, כפי שהבין אותם.

מטרתו של חיבור זה לשטוח לפני הקורא את דרכו המיוחדת של יוסף כספי בכל הקשור לשפה בכלל, ולשפה העברית, לחכמת הדקדוק ולתורת המילונאות בפרט. בחיבור זה נסקרים לא רק עולמו המחשבתי של כספי ותפיסות הלשון שלו, אלא גם נחקרות בו לעומק סוגיות פילוסופיות ומחשבתיות רבות הקשורות לתפיסת הלשון שלו, אף שאינן של כספי עצמו.

במבוא לעבודה נסקרות ההיסטוריה של יהדות פרובנס וההשפעות המערביות על האליטה היהודית בדרום-מערב אירופה. המשך המבוא מתמקד בכספי עצמו: סקירה כללית של תולדות חייו; מאפיינים מיוחדים באופיו ובפרשנותו; יחסו של כספי לפרשנים אחרים; והמחקר על כספי. אני דן גם במה שכספי ראה בו את חידושו העיקרי – הכנסת תורת ההיגיון לפרשנות המקרא, לחכמת הדקדוק ולתורת המילונאות.

בפרק הראשון נסקרות התפיסות השונות הנוגעות להתפתחותה של השפה. תפיסת התפתחותה של השפה עומדת ביסוד תפיסתו הלשונית של כספי. אני סוקר את השלבים

השונים ביצירתה של שפה בתפיסה הפילוסופית ההלנית, ועומד על שתי התפיסות העיקריות בדבר תפקידה של המילה: התפיסה האפלטונית, הרואה קשר טבעי בין המילה למסומנה; והשיטה האריסטוטלית, הרואה במילים מוסכמות בלבד. אני מציג גם את השלבים הללו בפילוסופיה המוסלמית ועומד על תפיסתו של הרמב"ם בעניין זה. לאחר הצגת המקורות תיבדק הדרך שבה תפס כספי את התפתחות השפה, הקשורה, כאמור, בתורת ההיגיון, שהיא מרכזית כל-כך בכתביו של כספי.

הפרק השני עוסק ביתרון הלוגיקה – ההיגיון – על פני כללי הדקדוק, בהתאם למשנתם של אלפאראבי ושל כספי. הפרק דולה מכתביו של גדול הלוגיקנים בעולם המוסלמי מובאות העוסקות בתפקידו של ההיגיון ובעליונותו על הדקדוק, וכמו כן נזכרות מובאות דומות מכתביו השונים של כספי. בפרק מ זוהית השפעה של ממש של העולם המוסלמי בכלל ושל אלפאראבי בפרט על פרובנס היהודית במאה הארבע-עשרה, בכל הנוגע לתפיסת ההיגיון, תפקידו וחשיבותו. השפעה זו מתבטאת לא רק מבחינה מדעית אלא גם מבחינה תרבותית וערכית.

הפרק השלישי מיוחד לשפה העברית, ונבדק בו ייחודה של השפה העברית בהגות היהודית שקדמה לכספי, אגב התמקדות ברמב"ם, שממנו ינק כספי את עיקרי דעותיו בתחומים רבים. לבסוף מובא דיון בשיטתו של כספי, שממנו עולה כי כספי היה אפלטוני בתפיסתו, שלא כרמב"ם. כספי סבר שהמילה בשפה העברית מגלה את טבעו של המסומן ואת תכונותיו, ועל כן היא ההגיונית ביותר מכל השפות. כמו כן אצביע על קשר אמיץ בין האופן שבו תפס אלפאראבי את תפקידה של מלאכת הלוגיקה ובין תפיסתו של כספי. בפרק הרביעי נידונים עקרונות בלשניים ותאורטיים העולים מספרו של כספי 'רתוקות כסף'; עקרונות אלו, הנגזרים ממשנתו הפילוסופית של כספי, מתחלקים לכמה סוגים בהתאם למקורם: העקרונות הקשורים לשלבי היווצרותה של השפה; העקרונות הלשוניים הנגזרים משלב ההסכמיות בלשון; והעקרונות הבלשניים המיוחסים למחוקק השפה, שתפקידו ליצור מילים שיתאימו למסומנים, כמו בשיטה האפלטונית. אגב הצגת הדברים אפשר יהיה לראות שעקרונות רבים ומחודשים של כספי מעוגנים בתפיסה לוגית רחבה, המטשטשת את תקפותם של כללי דקדוק פרטניים; בכך שונה כספי באופן מהותי מכל המדקדקים והמילונאים שקדמו לו. לאחר מכן ייחקרו העקרונות הלשוניים של כספי שמקורם בבלשנות המערבית. למן המאה השתים-עשרה, בעקבות גילוי תרגומים של כתבי אריסטו, נעשו ניסיונות להחיל את הגישה האריסטוטלית על החשיבה הבלשנית ולחקור את הדקדוק העיוני, העוסק בצדדים ההכרחיים של השפה התקפים בכל השפות. כספי הושפע ממגמות אלו, והשפעה זו על תפיסת הלשון שלו נבחנת בסעיף זה.

הפרק החמישי מיוחד לעיון במילונו של כספי, 'שרשות כסף', ומקומו במדע המילונאות בימי הביניים. המילון נבחן כאן בהשוואה למילונים אחרים בימי הביניים, אגב סקירה יסודית ומפורטת של המילונאות העברית בימי הביניים. בפרק זה מושוים למילונו של

כספי המילונים המפורסמים של ימי הביניים, ובהם 'ספר השרשים' ליונה אבן ג'נאח ולרד"ק, ומובהרת ייחודיותו של המילון של כספי ממילונים אלו הן במבנה, הן בתוכן. מבחינת המבנה נבדל מילונו של כספי ממילונים אלו בסדר הצגת הדברים: כספי פתח במערכת השם, כנהוג בדקדוק היווני-הלטיני, ואילו קודמיו פתחו במערכת הפועל ולאחר מכן פנו למערכת השם. שינויים אלו אינם מקריים, וכספי ראה בהם חלק ממכלול הבדלים הנובעים מתורת ההיגיון והפילוסופיה. בפרק זה ניתנת מהדורה מדעית של הפתיחה למילון, הכוללת ביאור והערות. נסקרים כתבי היד השונים של המילון ומוצגות מסקנות ראשונות הנוגעות לטיב כתבי היד. זמן כתיבת המילון נדון אף הוא בפרק זה.

ניתן לומר ששני ספריו של כספי, 'רתוקות כסף' ו'שרשות כסף', הם פסגת יצירתו המקורית. ב'רתוקות כסף' יצר כספי כללים לוגיים רבים 'יש מאין', והחילם על השפה העברית. בספר ניכרת יכולתו המיוחדת ליצור כללים אמפיריים, המתמודדים התמודדות כללית, מקיפה ומערכתית עם פרטים רבים. ב'שרשות כסף' החיל כספי ביצירתיות רבה את הכללים שחידש ב'רתוקות כסף'. את שני הספרים חיבר כספי בערוב ימיו – לאחר 1332 – וניכרת בהם בשלותו הרבה ומקוריותו. פרסומן של שתי יצירות אלו הוא אחת המשימות החשובות ביותר במחקר הלוגיקה, הלקסיקוגרפיה ופרשנות המקרא בימי הביניים.